

ԱՐՄԵՆԱԿ ՀԱՅԿՈՒՆԻ

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՆԱԽԱՌՈՄԱՆԹԻՔՆԵՐԷՆ

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

ԺԹ. դարու յիսունական թուականները Արեւմտահայոց ամենէն կենսունակ շրջաններէն մէկն է: 1845-ի մեծ հրդեհը չէր կրցած քայքայել Իզմիրի մշակութային կեանքը, սակայն թափը կտրած էր, շունչը՝ ինկած: Յիսունական թուականներուն սակայն այս թափը կը վերադառնուի: Հակառակ որ առեւտրական շատ մը մեծ տուններ կը գաղթէին, մշակոյթի մարդիկը նոր ճիգերու կը լծուէին: Գրական ճաշակ, արուեստի սէր, դպրոցական մակարդակ, օտար ազդեցութիւններու հանդէպ հաղորդ մտայնութիւն, մամուլ եւ առհասարակ ընկերային կեանքի որակ – այս բոլոր կարուածներու մէջ Իզմիր կը գերազանցէ Պոլսոյ վիճակը: Ինչ որ սակայն յատկանշական իրադրոժումն էր Իզմիրի, այդ ալ թարգմանական գրականութեան մէջ ցոյց տուած իրենց բացառիկ ուժն ու շնորհն է: Լեզուական հարց մը կար, պէտք էր ընտրութիւն մը ընել – աշխարհաբար թէ դրաբար: Աւետարանականները արդէն շատոնց թարգմաններ էին Աւետարանը, անբոյր աշխարհաբար լեզուով մը: Սակայն Իզմիրի մտաւորականութիւնը ոչ թէ հաւատքի գէնքի՝ այլ մշակոյթի գէնքի պէտք ունէր: Մշակոյթը հաղորդակցութիւն է, գաղափարի փոխանակութիւն, ազդեցութիւններու ընկալչութիւն, յստակ մտածում, մարդկային կապ ու նոր իմաստներու վայելք: Այս բոլորին համար գրաբարը անբաւարար էր: Յետոյ՝ Իզմիրի շուկան Պոլիսն էր, հոն էր որ պիտի ծախուէին գիրքերը: Ու հոն կար ուսման հրէնք, շուկայի ու խոհանոցի լեզուն: Տէպէեան եղբայրները, առաջինն ըլլալով, ընտրութիւնը կատարեցին: Ու իրենց հետ ամբողջ փաղանգը զմիւսնահայ մտաւորականութեան – Նուպարեանը, Չիլիսկիբեանները, Հայկունին, Կոստանդեանը, Ստեփան Ոսկանը, Մամուրեանը, եւայլն: Արդէն

1840-էն ի վեր աննշան մոլեռանդ մը, Ղուկաս Պալթազարեան, աշխարհաբարով թերթ կը հրատարակէր: 1853-ին հիմնուած Տէտէ-եան հրատարակչական տունը իր 40 տարուայ կեանքի ընթացքին 200 հատորէ աւելի գիրք հրատարակած է, սահուն, յստակ ու ճոխ լեզու մը մշակելով: Արեւմտահայ գրականութեան զարգացման վըրայ իր ազդեցութեան տեսակէտով իզմիրի այս իմբակին կարեւորութիւնը միայն Մխիթարեաններուն բազմաթիւ կրնայ տրժ-դունիլ:

Պոլսեցիները երբեք այս ընտրութեան գիտակցութիւնը չունեցան, որովհետեւ առաջին օրէն հոն մշակոյթը օգտաշատ ու բարոյական նկարագիր մը յայտնաբերեց: Գրական ճաշակով, արուեստի ըմբռնողութեամբ առնուազն 25 տարի ետ են իզմիրէն: Հայաստան թրքերէն, գրաբար, աշխարհաբար, հայեւլարի - այս բոլորը կը գործածուէին նոյն ատեն: Պոլսոյ համար ընկերային հարցերը աւելի կարեւոր էին քան գրական ու մշակութային խնդիրները: 50-ական թուականներուն սկիզբը ամէն ուղղութեամբ պայքար կար Պոլսոյ մէջ - եկեղեցականութիւն եւ ամիրայութիւն ընդդէմ միսիոնարական թափանցումին մէկ կողմէն, ու երիտասարդ, համալսարանական սերունդի փառասիրութեան՝ միւս կողմէն: Երիտասարդները վստահած են նոր պոլսոսագիրն ու հաւանաբար՝ Ազատ Որմնագիրներուն: Այս բոլորը մէկ կը ձգտէին իշխանութեան: Ահա այս պայքարներուն էր որ լծուեցաւ գրականութիւնը, լեզուական հարցը ու օտար ազդեցութիւններու հանդէպ ընդունելիք կեցուածքին ճշդումը: Ֆրանսան եւ Անգլիան «լինասակար» ազդեցութեանց աղբիւր էին, քանի որ միսիոնարական շարժումին ծագում տուած էին...: Թուրքիոյ հետ մշակութային կապ դրեթէ չկար: Իտալիան՝ նոյնպէս կասկածելի: Դեռ չկայ նոյնիսկ Թրքահայութեան մը գիտակցութիւնը, ոչ իսկ Պոլսահայութեան: Թաղային գիտակցութիւնը, առ առաւելն: 18-րդ ու 19-րդ դարերու մտաւորականութիւնը, Պաղտասար Դպիրէն ու Ղուկաս Վանանդեցիէն մինչեւ Մատթէոս Պալատեցի ու Տէրոյեանց, մօտաւորապէս երեսունէն քառասուն մարդիկ՝ Պոլսոյ շուրջ կը դառնայ սուանց սակայն անկէ առնելու իր իմացական սնունդը: Այդ էր պատճառը որ Արեւմտահայոց վերածնունդը իզմիրէն սկսաւ եւ ոչ թէ Պոլսէն, որովհետեւ ոչ ոք կապուած էր Պոլսոյ այնպէս ինչպէս կառչած էին իզմիրի: Ու պէտք է սպասել մինչեւ Արփիարեան, այսինքն 80-ական թուականները, որպէսզի հանդիպինք Պոլսոյ առաջին մտաւորական-գրագէտին, իզմիրցի Մամուրեանէն 25 տարի ետք...: Հակառակ տարածուած կարծիքին, 50-ական թուականներու Պոլսոյ մշակութային իմաստով ամենէն ամուլ վայրն է ու

նոյնիսկ երբ Վարդան Փաշա ու Յ. Հիսարեան 1851-ին հոն կը հրատարակեն Թրքահայոց առաջին վէպերը, նուազագոյն զաղափարն իսկ չունին թէ ինչ է վէպ կոչուածը, ինչ է արուեստը ու արուեստագէտը: Եթէ կայ այդ թուականներուն արուեստի զգայնութիւնը, սէրը ունեցող անձ մը, մէկը, որուն համար գրականութիւնը վարժապետի անկեանք խրատներէն աւելի բան մըն է՝ այդ անձը Արմենակ Հայկունին է: Թրքահայ գրականութեան պատմութեան համար, Հայկունի շատ աւելի կարեւոր դեր խաղացած է քան՝ ՊէտրիկՅաչեան մը, Մերենց մը: Թէ ինչու այսօր անծանօթ է գրեթէ սնոր անունը՝ պատճառներէն հիմնականը այն է որ իր ժամանակի բոլոր իշխանութիւններու հետ կոռուած է. աշխարհական, թէ՛ կրօնական:

Վարդան Փաշա ու Հիսարեան՝ իւրաքանչիւրը իր ձեւով ներշնչուեր էր Եւրոպական յուզական վէպի մակերեսային ըմբռում մէն: Գրեթէ անգիտակցաբար ու ազգային խառնուածքի մղումին հնազանդ՝ Թրքահայ նախառոմանթիք այս վէպը կրցած էր իր կեդրոնական հերոսի տիպարը ստեղծել – անմեղ, միամիտ բայց ճակատագրական սիրահարը, ինչպէս կը տեսնուի Մաքրուհիի ու Ազապիի կերպարներուն մէջ: Վարդան Փաշայի իրապաշտութիւնը անձնական է, մինչ Հիսարեանի կրօնաբարոյական էսթէթիքը ներածուած է Եւրոպայէն: 1845-ին՝ Ռոմանթիզմը արդէն սպառած է Եւրոպայի մէջ, բայց Թրքահայերու համար դեռ 1800-ական նախառոմանթիզմի տիրապետութիւնն է: Արեւմտեան գրականութեան մեծերէն միայն Շաթոպրիան, Լամարթին ու Կէօթէ ծանօթ են լայն հասարակութեան, մինչ Հիւկօ, Ժ. Սանտ, Պալլաք, Սթանտալ, Տլոպէր, Տիւմա ու միւսները 15 տարի վերջ միայն պիտի ժողովրդականանան, գլխաւորաբար շնորհիւ Տէտէեան եղբայրներու թարգմանական մատենաշարին: 1860-ին հայ հասարակութիւնը չի ճանչնար վէպը ու պատմուածքի մասին Սվաճեանի ու Հայկունիի դործէն զատ ուրիշ բան չէ կարդացած: Այս է կացութիւնը դարու կիսուն – մէկ կողմէ Պոլիսը, քաղաքական ու բարոյական պայքարի մը քառասային կրկնսը, բիրտ ու մոլեռանդ, օժտուած մշակոյթի ամբողջ սարքուածքով, սակայն զրկուած արուեստի ճաշակէն ու իմացական արժէքներու հասկացողութենէն, ենթագիտակցական ու անզուրթ ուժերու մղումին տակ դանդաղօրէն կազմաւորուող, միւս կողմէն՝ Իզմիրը, բարգաւաճ եւ ազնուական, միաձոյլ եւ արեւմբացած, սպառումի մը հեւքը արդէն կախուած շրթունքէն՝ ճաշակի նրբութիւններու ցանցին մէջ ինկած եւ ամլացած: Հայկունի այս երկու հակոտնեայ մշակոյթներու, հոգեբանութիւններու արտադրութիւնն է, անոնց համադրումը, ձեւով մը:

Թշուառ մանկութիւն մը Պոլիս, կիսատ կրթութիւն մը, հիւանդ, ջղախին, «սէր սէր» աղաղակող երիտասարդ մը՝ զուրկ կեանքն ու արուեստը իմաստաւորող որեւէ գաղափարէ, զգացական ծայրայեղ դիրքերու բնակիչ – այս է տարտամ պատկերը որ իր գրութիւնները կը նետեն մեր աչքին: Մէկ նպատակ կը հետապնդէ, բոլոր արտակարգ մարդոց նման – բարոյական դաստիարակութիւնը հայ ժողովուրդին: Ու միակ միջոցը՝ թատրոն հիմնել, մինակը՝ 22 տարեկանին, առանց դրամի ու փորձառութեան: Անշուշտ չի յաջողիր ու կը դիմէ թատերական թարգմանութեան եւ ատոր համար ալ պարբերաթերթ մը կը հանէ, Մուսայֆ Մասեաց: Առաջին թիւը (7 Սեպտ. 1857) կը պարզէ նպատակը – «Միբոս անպատմելի ուրախութեամբ ու ցնծութեամբ լեցուած է վասնզի... կը գտնուին առաջինի հայեր որոնք պիտի ընդունին այս նուէրս: Կը խոստանամ գրիչս շարունակ թարգմանութեանց նուիրել թորդոմայ ցեղին հարազատ զաւակները ընթերցանութեան գրգռելու ազգը բարեկարգելու համար: Տխրութիւն ալ կայ սրտիս մէջ, որ որովհետեւ մարդիկ ալ պիտի գտնուին որոնք հակառակին, ըսելով – այժմեան դարու երիտասարդները, աւելի չարին միտեալ ըլլալով մոլութիւն պիտի սորվին քու գրածներէդ...»:

Առաջին թարգմանութիւնը աննշան խաղ մըն է – Հերսիլիա, մեղտորամ մը: Հայկունի ինք կը ներկայացնէ իր ընտրութեան չափանիշը, գրելով «սէրը քաղցր ու ազնիւ է բայց իր մէջ դառնութիւններ ունի... երիտասարդներու կորուստին պատճառ կ'ըլլայ»: Այս ու նման այլ բարոյական սկզբունքներ պիտի ղեկավարեն ամբողջ կեանքը ու երկը Հայկունիին. ու այսօր, դար մը վերջը, որեւէ ձեւով պիտի չկարենար արդարանալ իր մասին լուրջ հետաքրքրութիւն՝ եթէ այդ տափակ էսթէթիքին կողքին, ան չունենար հզօր, կրակոտ երեւակայութիւն, խառնուածքի ըմբոստ գիծ ու ապրումի հարազատութիւն:

Վէպի անցնելէ առաջ, Հայկունի գրիչը կը մարզէ Սվաճեանի Մեղուին մէջ, 1856–էն սկսեալ: Ինք ու խմբագիրը այդ թերթին մէջ հիմը կը դնեն արեւմտահայ պատմուածքին: Սվաճեան անշուշտ իրմէ աւելի վարժ է, զարգացած ու կարող: Աշակերտն է Պարտիզպանեանի՝ Սկիւտարի ձեմարանին մէջ, ու Ֆրանսական գրականութեան մտերմութեան մէջ մեծցած ու շատ աւելի մօտ ընկերային իրականութեան, քան՝ Հայկունին:

Հայկունիի պատմուածքները արուեստի հետ շատ տարտամ սպերս մը ունին անշուշտ – դրել չի գիտեր, կը խեղդուի յուզումի հեղեղին տակ, կը չափազանցէ, կը տարտղնուի ու կտրուած կեանքի բուն իրականութենէն, կը կորսուի կա'մ մանկութեան զգայ-

նութիւններու լորձունքին մէջ, կամ ալ՝ անդուսպ, անեզր, սրտա-
ճմլիկ երեւակայութեան բոցերուն տակ: Սակայն ունի ներքին,
թաքուն յարակցութիւն մը, որ կը պակսի Սվաճեանին: Տիպարնե-
րու ոճաւորում, արագ՝ բայց արուեստական գործողութիւն, յու-
ղումնահեղձ մթնոլորտ մը — արդէն կ'ուրուագծուի զբաղէտը: Իր
վաստակը կը պարունակէ ոտանաւորներ, պատմուածքներ, թատ-
րերգութիւններ, երեք վէպ՝ որոնցմէ մէկը միայն աւարտած,
թարգմանութիւններ, յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ ու ըն-
կերային բարոյականութեան նուէրուած գործեր: Ու այս բոլորը,
չբուած կեանքն ու գրականութիւնը ըմբռնելու կեղբոնական մէկ
անփոփոխ հրամայականի տակ — մաքուր, խտէալ սէրը իր երեք
երեսներով, որդիական, հայրենիքի ու կնկայ: Իրականութեան
մէջ, գերազրդիւ յուղականութեամբ ու տենդագին երեւակայու-
թեամբ օժտուած, կամ՝ անիծուած գրագէտ-բարոյախօս մըն է:
Ու շեշտ մը կայ, յաճախ խակ ու ջղայնացնող, սակայն վաւերա-
կան՝ զոր գրած է իր բոլոր գործերուն մէջ — ոտանաւորներուն՝
յուսահատ սիրահարներու արցունքով ողողուն, կամ կարօտի ճի-
չերով ոլորուն, թատերական երկերուն՝ ուր հայրենիքի կամ ըն-
տանեկան առաջինութեանց սիրոյն հերոսներ կը զոհուին, յօգ-
ուածներուն՝ ուր կոչ կ'ուղղէ իր հայրենակիցներուն՝ միանալ, գի-
րար սիրել, պայքարել միսիննարներուն դէմ կամ խուսափել սե-
ռային կեանքի վտանգներէն: Ու մանաւանդ՝ պատմուածքներուն
մէջ:

Առաջին պատմուածքները կը ստորագրէ 21 տարեկանին:
Պակ, անկարելի գրութիւններ: Ոչ մէկ ճիգ ստեղծումի, ըլլայ ի-
րականութեան, ըլլայ տիպարի կամ ալ ոճի: Հերոսները կատար-
եալ ու խտէալ տիպարներ են, որոնց արժանիքները երեւան կու դան
ճակատագրի հարուածներու տակ միայն: Մահացու հիւանդութիւն
մը, բաժանում մը, հիւանդի մը վերջին վայրկեանները՝ խտէալ
առիթն են որպէսզի Հայկունիի ու իր հերոսին արցունքները հոսին,
որպէսզի որդիական, մայրական կամ այլ զգացումներ արտայայ-
տուին, մէկը զոհուի բարձր սկզբունքի մը համար, ծնողական
պարտաւորութեան սիրոյն, եւայն: Ու այս բոլորը, գրուած անձ-
կութեամբ, պիւրկ ու եղբրական պաստառի մը վրայ: Հակառակ
սեռին այս ծայրայեղ ըմբռնումին ու գործածուած միջոցներու ա-
ժան, դիւրին նկարագրին, Հայկունիի պատմուածքները աւելի հա-
մոզիչ են քան Հիսարեանի վէպերը, շնորհիւ իր արուեստի այլ ե-
րեսներուն:

Նախ՝ բնութեան իր ըմբռնումին: Հայկունիի բնութիւնը մե-
ալմաղձոտ ու վայրի է, երբեմն քնքոյշ ու նուրբ: Թէ՛ հայելի զգա-

ցական աշխարհին, թէ դադափարի առանցք: «Բարի, գեղեցիկ ու առողջ բնութեան մէջ բնակողները բարի կ'ըլլան, առողջ, երկարակեաց» (Թոմախտաւարի մը վերջին ժամը եւ իր կնոջը բրած պատուէրները Մեղու, 1856, թիւ 1-6): Զգացումի ու դադափարի միացում մը կայ այս բնութեան մէջ որ դրական գործի մը համար անհրաժեշտ է:

Նոյնքան կարեւոր է Աստուծոյ թեման: Աստուած մնայուն, ամբասնդէի ներկայութիւն մըն է տառապանքի պահերուն: Բոլոր դրական տիպարները կ'աղօթեն ու յաճախ կը յաջողին դէպքերու ընթացքը բարեփոխել...: Պատմուածքի մը մէջ, Որդիակառ Սէր, (Մեղու, 1857, թիւ 22) հրաշք մը տեղի կ'ունենայ նոյնիսկ: Այս տարիներու ընթացքին Մեղուի մէջ հրատարակած 9 պատմուածքները կ'օգտուին նաեւ օտար աղբիւրներու միջամտութենէն: Արդարեւ, դժուար չէ այդ զգացապաշտ ըմբռնումին մէջ չտեսնել 18-րդ դարու անգլիացի վիպասաններու ազդեցութիւնը: Հայկունի ծանօթ էր անգլիական գրականութեան, զոր ճանչցած էր Պէպէքի վարժարանին մէջ. ու Ռիչըրտսընի Քլարիսա Հարլօ վէպը, Սթըրնի է Սեմքիմեմքըլ ձըրմի եւ Անրիէթթա վէպերը, Եանկի ու Կոլտամիթի գործերը անկասկած ազդած են վրան: Հայկունի Ֆրանսերէն ալ գիտէր (Թարգմանած էր Ռընանի Յիսուսի կեանքը) ու հաւանական է որ իր այցը Իզմիր ու Սվաճեանի հետ սերտ կապը՝ նետած ըլլան իր զգայնութեան մէջ Պէրնատէն տը Սէն Բիէռի ու Ռուսոյի բարոյական յուզականութեան կնիքը: Եւրոպական նախա-նոմանքիք այս հոսանքին տակ խեղդուած Հայկունին սակայն կրցած էր պահել որոշ անհատական շեշտ, տրամաթիք նկարագիր եւ ապրումի խտութիւն մը, որոնց շնորհիւ է որ արժանի կը դառնայ այսօրուայ նկատումին: Ծանծաղ՝ այս «խառնուածքը» Հիսարեանի մօտ, իր քով կը ստանայ իրական ապրումի մը նկարագիրը, մանաւանդ երբ համադրենք զայն իր կեանքի զնացքին հետ, որ իրական ողբերգութիւն մը եղած է:

1859-ի Մեղուի մէջ Հայկունի կը սկսի հրատարակել իր առաջին վէպը, որ կը կոչուի Աննիճա եւ որ մնացած է անաւարտ:

Նիւթը խեղճ է, անշահեկան: Նաւարեկութիւն, սէր ու լաց, բարեկամութիւն, հրեշտակային գեղեցկութիւն եւ երազային պալատներ: Մնացեալը՝ կարելի է երեւակայել: Հետաքրքրականը սակայն տիպարի կառուցումին հետ կապ ունի: Լալկան մայրը ու դաժան ամուսինը չկան, տեղի տուած են զգայուն աղջկան, որ կը տառապի սիրոյ ցաւէն: Նախա-նոմանքիք հերոսուհիին վրայ այս բիւրեղացումը՝ վճռական ազդեցութիւն ունեցաւ տիպարի զարգացման մէջ: Յետոյ, ոճը - սահուն, մաքուր աշխարհաբար մը

ունի Հայկունի, որ Խ. Մխաբեանինը կը յիշեցնէ: Նոյնքան կարեւոր յատկանիշ՝ իրապաշտական առաջին նշանները: Հայկունիի մօտ բնութեան, փոթորիկներու, անձերու եւ անոնց զգացումներու նկարագրութիւնները շատ աւելի բծախնդիր, ճշգրիտ ու հետեւողական են քան իրմէ առաջ դրող բոլոր մարդոցը, մէջն առեալ Վարդան Փաշան: Կան նաեւ պոլսական տեսարաններու ու տիպարներու հետաքրքրական նկարագրութիւններ, որոնք հաւանաբար Սլավոնի հետեւողութեամբ եղած են: Իրապաշտ այս տարտամ դիժը երկրորդական մակարդակ ունի երկին մէջ որ իր յղացումով, տիպարներու հոգեբանութեամբ, զգացական մթնոլորտով ու դադափարներու աշխարհով՝ ամբողջութեամբ եւրոպական զգացական միջավի հոսանքին մէջն է: Սակայն Հայկունի կոյր հետեւող մը չէ: Ինքն իր խառնուածքը, Էսթետիք ունի որոշ չափով, ու կարելի է ըսել թէ ոչ Ռուսօ, ոչ Սթլըրն ոչ ալ Պէրնարտէն տը Սէն Բիէն զգացական անկեղծութեան մէջ այնքան ուժգին, ցնցիչ տեսարաններ ունին որքան Հայկունիի մէկ աննշան պատմուածքը (Որդեսէր Մօր Մ'Անակնկալ Վարձքը Քրիստոսի, Թուական 1850, հրատ. Մեդու 1860, Թիւ 110, անտորագիր) ուր մայրական սիրոյ ներկայացումը կը հասնի մեր դրականութեան մէջ աննախընթաց եւ անկրկնելի զազաթի:

1861-ին Հայկունի Իզմիր կը դառնայ որպէս Անգլերէնի ուսուցիչ Մեսրոպեան վարժարանի մէջ: Տէտէեան-Չիլիկերեան-Նուզարեան խմբակին թարգմանական դործունէութիւնը թափը առած է ու հրապարակը ողողած օտար դրական երկերով: Երկու ձրի աղլային դպրոց, երկու թերթ, երեք տպարան, բազմաթիւ օտար կրթական հաստատութիւններ, մշակութային տաք կեանք ու քնդմարտիք մթնոլորտ - Հայկունիի համար իտէալ վայրն է: 1861-ին լոյս կը տեսնէ իր երկրորդ վէպը, Ելիգա:

Նիւթը, անշուշտ սէրն է, յետոյ բնութիւնը: Իրականութեան պաստառը առնուած է Խրիմի Պատերազմէն, որուն մասնակցած էր իրր թարգման Անգլիական բանակին մէջ, ինչ որ կը շեշտէ ապրումներու վաւերականութիւնը: Հաւանաբար ինքնակենսագրական բաժինը շատ մեծ է:

Հայկունիի համար, սէրը ողբերգական կրնայ ըլլալ միայն, որովհետեւ իտէալ սէր է եւ եղբրական թելի մը նման կ'ոլորուի մէջը կազմող հինգ տարբեր պատմութիւններու (Էսթետիկ) մէջէն, կը միացնէ զանոնք: Ոճիւր, արկած, ասպատակներ, պատերազմ, խենթութեան նոպաներ, բռնաբարում, մահ, փոթորիկ, լաց ու կոծ - նախա-նոմանթիք ամբողջ զինարանը դործի դրած է Հայկունի իր սիրային տրամին շուրջ: Ու տուժած են կառոյցը, տրա-

մարանութեան պահանջը, հոգեբանական ճշգրտութիւնը. սակայն Հայկունիի համար ատոնք կարելոր չեն: Ծահած է ապրումի ճոխութիւնը, տիպարներու ու դէպքերու առատութիւնը, տեսարաններու այլազանութիւնը, զաղափարներու ու զգացումներու զարգացումը: Ծահած է զլիսաւորաբար վէպին հերոսը, Անդլիացի սպան, ինքը Հայկունին, որ առաջին դէմքով կը խօսի ու կրնայ առաւելագոյն անկեղծութեամբ արտայայտուիլ (էլիզան, հերոսուհին, վէպին երեք քառորդին մէջ բացակայ է...): Գրականութեան պատմութեան համար, Հայկունիի կարեւորագոյն դերը մեր վիպական այր հերոսի առաջին տիպարը բիւրեղացուցած ըլլալն է: Սիրահար, դժբախտ երիտասարդէն զատ մեր 19-րդ դարը երկու այլ տիպար միայն կրցած է սեւեռել – սիրահար առաքինի, դժբախտ աղջիկը, զոր զարգացուցած են Հիւսարեան, Տիւսաբ ու Կամսարական, վաճառական դաւաճացին՝ Պարոնեանի կողմէ. նուազ արժէք ունի երրորդ հերոսը, որ բախտախնդիր, սրիկայ երիտասարդն է, զոր սեւեռած են արկածախնդրական ու ժողովրդական վէպերու հեղինակներ Հաճեան, Տ. Սարաֆեան, Տ. Փափաղեան, Ա. Ալթունեան, Քասիմ, եւայլն: Հայկունիի վէպը ուրիշ արժանիքներ ալ ունի – առաջին անգամ ըլլալով, հայ վիպասան մը գործողութիւն մը բնական, արագ դնացքով զարգացնելու յատկութիւնը կը ցուցաբերէ, յետոյ, Հայկունի կը յաջողի բնութեան տեսարանները ոչ միայն յստակօրէն պատկերացնել, այլ զանոնք գործածել որպէս հոգեբանական վիճակներու խորհրդանշան ու պատառ:

Այս բոլորի կողքին, վիպասանը մտածումի ու բարոյական զգացումներու բաւական ճոխ աշխարհ մը կը յաջողի ներառնել իր երկին մէջ: Մայր զաղափարը կարելի է ամփոփել երկու նախադասութեան մէջ: Մաքուր սէրը միայն բնական սէրն է ու միայն բանականութիւնը կրնայ մեզ մաքուր ու երջանիկ պահել: Գէշ կըրթութիւնը սակայն կարող է այլասեռել այս բնական սէրը: Պէտք չէ մոռնալ որ Հայկունիի բուն նպատակը վէպ զրել չէ, այլ՝ դաստիարակել երիտասարդները շնորհիւ հերոսներու բարոյական էութեան եւ օրինակին: Կրօնի մասին իր կարծիքը ժխտական է ու վէպին մէջ կայ նոյնիսկ ժէզուիթ վարդապետի ահաւոր տիպար մը, որու կրօնական անհանդուրժողութիւնը, մոլեռանդութիւնը ատելի կը դարձնեն զինք: Կրօն մը առանց եկեղեցիի ու կրօնաւորի, բարոյական կրօն մը, զոր ժառանգած է հաւանաբար Ռուսոյի ընթերցումներէն:

Սիրոյ ուրիշ մէկ փոփոխակը՝ հայրենիքի սէրն է. Հայկունիի մօտ կատաղի նկարագիր մը ունի հայրենասիրութիւնը: Մարդու մեծագոյն փառքն ու երջանկութիւնը հայրենիքին համար աշ-

խատելու մէջ կը կայանան, ըստ Հայկունիի: Յաճախ կը յորդորէ հայերուն՝ կռուիլ զիւրտերուն դէմ, չվախնալ պայքարէն, մանաւանդ չլքել հողը ու չզաղթել: Այս առթիւ Հայկունի բոցավառ դովեստը կ'ընէ Իտալիոյ, որու 1850-ական թուականներու ազատագրական պայքարին մէջ կը տեսնէ հայրենասիրութեան ազնուազոյն օրինակը: Մէրը սակայն իր բարձրազոյն անկեղծութեան, ուժգնութեան կը հասնի մօր մը սրտին մէջ, ուրկէ ան կը յորդի գրեթէ ամէն էջի: Հայկունի ճանչցած է որբութիւնը ու մայրական գուրդուրանքի պակասը եւ ատկէ կու գայ իր տողերուն վաւերականութիւնը, մեծ մասով: Այս թեման իրն է ամբողջութեամբ եւ ատոր համար՝ այն հօր ազդեցութիւնը, զոր կրած է 18-րդ դարու անգլիացի բանաստեղծ Էտուարտ Յանկէն: Պառնուածքի խոր յանդիտութիւն մը կը քաշէր Հայկունին՝ դէպի այդ նախա-ոտմանթիք, եղբրական քերթողը, որմէ թարգմանութիւններ ալ կատարած էր եւ որու հակա-կաթոլիկ նկարագիրը ծանօթ էր իրեն: Կարելի է վստահօրէն ըսել թէ Հայկունիով է որ տեղի ունեցաւ անգլիական դրականութեան ազդեցութեան առաջին, լուրջ մուտքը մեր գրականութեան մէջ: Իրմէ առաջ Թաղիադեան եւ Աւետումեանց ալ կրած էին անգլիական ազդեցութիւն, սակայն այդ մարդիկ գրականութեան մէջ ամաթէօրի կերպարանք կը ստանան երբ բաղդատուին Հայկունիին:

Այսպէսով, Էլիզաբ, խեղդուած արցունքի հեղեղին տակ, իր խարխուլ կառոյցով, իր փշուած, չափազանցուած զգացումներով, իր անկարելի գործողութիւններու ընթացքով, իր հոգեբանական թերիներով ու անհամոզիչ վերջաւորութեամբ՝ կը հանդիսանայ Արեւմտահայոց վիպական առաջին լուրջ փորձը: Հայկունիի վերջին վէպը, Սաքեմիկ (տպուած իր հրատարակած հանդէսին՝ «Ձայն Բնկերսիրութեան» մէջ, 1864, էջ 70-էն սկսեալ) կիսաւարտ մնացած է, անծանօթ պատճառով: Յատկանշական ոչինչ ունի, բացի հերոսին յանցանքի զգացումէն որ հաւանաբար հիմնական թեման պիտի ըլլար, եթէ զարգանար գործը: Կը սկսի այն տեղէն ուր կ'աւարտէր Էլիզաբ եւ անոր նման ներշնչուած էր Արեւելեան Պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած իրական դէպքէ, ըստ հեղինակի վկայութեան:

1863-ին Հայկունի Պոլիս կ'անցնի ու կը միանայ Սվաճեանին, որ «Մեղուն» կը հրատարակէր: Շատ բեղուն շրջան մըն է իրեն համար: Ուսումնասիրութիւններ միսիոնարական շարժումին վրայ, քերթուած, պատմուածք, երգիծական գործեր, կրթութեան վրայ յօդուածներ կը խճողեն այդ փուլը իր կեանքին: Կ'աշխատակցի «Մասիս»ին, «Պեղատեան Թռչնիկ»ին, Տէրոյնցի «Հայաստան»ին

եւ կը հրատարակէ իր անձնական հանդէսը՝ «Զայն Ընկերօրիութեան»։ Կը յայտարարէ թէ յօժար է ձրիաբար դասախօսել ուղղին՝ գրեթէ ամէն նիւթի շուրջ - գիտութիւններ, արուեստներ, մանկավարժութիւն, հայերէն, Փրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներ։ Պատանիներու սեռային առողջապահութեան շուրջ գիրքեր կը պատրաստէ ու կը հրատարակէ, դիջութեան մասին գրքոյկ մը...։ Կը յարձակի բոլոր այն մարդոց եւ երեւոյթներու դէմ, որոնք, ըստ իրեն, կ'արգիլեն մտքի ու զգացումներու անկաշկանդ եւ առողջ ծաղկումը։ Յանդուգն դադափարներ հրատարակ կը նետէ։ 1862-ի Մեզուի թիւ 149-ին մէջ հրատարակած էր արդէն «Տասն Օր Ետք» պատմուածքը, ուր ի յայտ կու գար իր հակակրօնական ջիղը։ Պարկեշտ ըլլալը կը բաւէ, կ'ըսէ Հայկունի, եկեղեցին յաւիտենական երջանկութիւն չի տար, մարդն է որ ինքզինքը երջանիկ կը դարձնէ... Աստուած կրօնը կրօնականներուն չէ յանձնած, կրօնը աւոնց ապրանքը չէ բայց կը գործածեն մարդկութիւնը տառապեցնելու համար։ Յօդուածի մը մէջ կ'առաջարկէ կղերականներու ամուսնութիւնը, քաղաքային ամուսնութիւնը կը պաշտպանէ, բացարձակ հաւասարութիւնը բոլոր կրօնական դաւանանքներուն։ Կը յայտարարէ թէ եթէ աղջիկ մը կը սիրէ, իրաւունք ունի զաւակ ունենալու՝ նոյնիսկ եթէ չէ ամուսնացած։ Բայց ան որ կը սիրաբանի իր ամուսնին հետ առանց իրապէս սիրելու, որպէս պարզ պարտականութիւն, ան ակամայ պսոնիկ է։ Կը պնդէ թէ ամուսնութիւնը պէտք է պարտադիր դառնայ։ Ու Վոլթերեան կիրքով մը կը բացազանչէ - կղերը նախատինք ու պատուհաս է մարդկութեան սլիտուն...։

Անխուսափելիօրէն, ամէն իշխանութիւն իր դէմ կ'ելլէ։ Կը հալածուի մամուլէն, կը բանադրուի եկեղեցիներու խորաններէն որպէս հերետիկոս, գիրքերը կը հաւաքուին հրատարակէն, կ'իյնայ չքաւորութեան մէջ։ 1865-ին հրդեհ մը կը փճացնէ իր տպարանը ու բոլոր ձեռագիրները։ Յուսալքուած ու բզկտուած, դինոյութեան կու տայ ինքզինքը ու 1866-ին, յետին աղքատութեան մէջ, կ'անհետանայ։ Ու դրամ չեն գտներ որ թաղեն։

Հայկունին շատ ուժեղ ժամանակակիցներ ունեցաւ - Խ. Միսաքեան, Ս. Ոսկան, Կ. Փանոսեան, Յ. Սվաճեան, Կ. Իւթիւճեան, Տէրոյնց, Վարդան Փաշա, եւայլն, բոլորն ալ յանդուգն մարդիկ։ Սակայն այդ հմուտ, հզօր մարդոց մէջ չկայ մէկը որ աւելի եռանդ ու տաքութիւն ցոյց տուած ըլլայ հանրային ու մշակութային մարդերուն մէջ որքան Հայկունի, ու հակառակ որ իր գործերուն մեծ մասը կ'իսաւարտ է (յաճախ անստորագիր են իր գրութիւնները եւ ոճային ու թեքնիք յատկանիշներու մանրակրկիտ վերլուծումով

միայն կարելի է այդ գրութիւնները ետ իրեն վերադրել) իր գրական վաստակը ամենէն տարածունն եւ այլազանն է: Մանաւանդ, չկայ մէկը որ իր ժամանակին համար աւելի արդիական, յառաջդիմական ու յանդուգն դադափարներ ջատագոված ըլլայ: Ու հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն ու ծայրայեղութիւններուն, իր ժամանակակիցներուն մէջ ամէնէն շեշտուած, վաւերական դրական խառնուածքը ունի, դրագէտ է, գրեթէ: Պաշտօնական բանասէրներուն կ'իյնայ դտնել թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ձգեց մեր դրականութեան վրայ: Դժբախտաբար, արեւելահայ բանասիրութիւնը անոր հետքը կորսնցուցած է Սվաճեանի չափազանցուած շուքին տակ, Մխիթարեանները ահարկու քէն մը պահած են իրեն հանդէպ, մինչ արտասահման տակաւին իր իմացական ուժերը չէ կրցած համարել նման ձեռնարկի մը համար: Ամէն պարագայի, ան որ բարեսրղճութեամբ ու հմտութեամբ պիտի ուսումնասիրէ արեւմտահայոց գրական զարթօնքը, չի կրնար անտեսել այս տարաբախտ գրողին ներկայութիւնը:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (ՀԱԿԻՐՃ)

ՀԱՅԿՈՒՆԻԻ ԵՐԿԵՐԸ

1. Թոքախտաւորի մը վերջին ժամը եւ իր կնոջը քրած պատուէրները, *ՄԵՂՈՒ*, 1856 թիւ 1 ու շար.:
2. Հայաստան Մայր, *ՄԵՂՈՒ*, 1857 թիւ 10 ու շար.:
3. Որդիական Սէր, *ՄԵՂՈՒ*, 1857 թիւ 22 ու շար.:
4. Անձնասպանութեան պատրաստուած յուսահատ երիտասարդի մը իր խորհուրդէն դարձն ու երջանկութիւնը, *ՄԵՂՈՒ*, 1857 թիւ 19 ու շար.:
5. Որդեկորոյս որբուայրիմ ի խնդիր որդւոյն (*քերթուած*), *ՄԵՂՈՒ*, 1858 թիւ 2:
6. Որդեւէր մօր մ'ամակնկալ վարձքը, *ՄԵՂՈՒ*, 1860 թիւ 110 ու շար.:
7. Տասն օր ետքը, *ՄԵՂՈՒ*, 1862 թիւ 149 ու շար.:
8. Ազգին վիճակը, *ՄԵՂՈՒ*, 1862 թիւ 173 ու շար.:
9. Նկարագիր միսիոնարական 30-ամեայ ըմքացից ի Տանկաստան եւ տաբարադտութիւն հայ ժողովրդեան, *ՄԵՂՈՒ*, 1862 թիւ 176 ու շար.:

ՎԻՊԱԿԱՆ

1. Անձիճա, *Հրատ. ՄԵՂՈՒ*, 1859 թիւ 1 ու շար.:
2. Ելիգա, *տպ. Տէտէեան, Իգժէր* 1861, 232 էջ:
3. Սաքեմիկ, *Հրատ. ՉԱՅՆ ԸՆԿԵՐՍԻՐՈՒԹԵԱՆ*, 1864, էջ 70 ու շար.:

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ – ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

1. Մուսայֆ Մասեաց պարբերաթերթ, 1857-1858, Պոլիս:
2. Ջայմ Ղևկերսիբուքեան պարբերաթերթ, 1863-1864, Պոլիս:
Հրատարակազրական, Քարղմանական ու թատերազրական զործունչութեան մասնազիտութեան մասին՝ տեսնել Գ. Ստեփանեանի յօդուածը, ստորեւ յիշատակուած:

ՀԱՅԿՈՒՆԻԻ ԱՆՁԻՆ ՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

1. Ամստորագիր – Մասիս, 1863 թիւ 572:
2. » – Պեղասեան Թռչիկ, 1863 թիւ 4:
3. » – Ժամանակ, 1864, էջ 72:
4. » – Կիլիկիա, 1866 թիւ 145:
5. » – Օրադիր, 1869 թիւ 36:
6. » – Սուրհանդակ, 1902 թիւ 1128:
7. » – Մասիս, 1903, էջ 17-20:
8. » – Լոյս, 1903 թիւ 41, 563, 586:
9. ԱՍՍՏՈՒՐ Հ., Արմենակ Հայկունի, հրատ. Լոյս, 1908, էջ 395:
10. Ամստորագիր, Շանթ, 1913, էջ 193:
11. ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ Վ., Արմենակ Հայկունի, Յիշատակարան, 1941, էջ 19:
12. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ Գ., Արմենակ Հայկունի, Հ. Ս. Ս. Ռ. Գիտութեաներու Ակադեմիայի Տեղեկագիրք, Երևան, 1955 թիւ 11:

ARMENAG HAYGOUNY

VAHÉ OSHAGAN

Armenag Haygouny — poet, playwright, short story writer, novelist, essayist, translator — is one of the most prominent figures of mid 19th c. West Armenian literature. His rebellious character gained him many enemies among the authoritative circles of his time.

Vahé Oshagan, in this article, tries to assess Haygouny's right place in Armenian Literature. Although Haygouny has been influenced by European Pre-Romanticism, he has still kept his individualism. His novel *Eliza* remains the first serious trial in West Armenian novel writing.